

Александар МОМЧИЛОВИЋ КРОЗ ГВОЗДЕНУ ЗАВЕСУ

Универзитет Колумбија,
Њујорк

(Brian K. Goodman. *The Nonconformists: American and Czech Writers across the Iron Curtain*. Cambridge, Mass & London: Harvard University Press, 2023, 368 pp.)

Утицај Хладног рата као глобалног идеолошког сукоба на развој књижевности привукао је пажњу књижевних истраживача још почетком педесетих година 20. века. Већ тада је Ерих Ауербах у свом познатом есеју „Филологија светске књижевности“ упозоравао на стандардизацију културних образаца у два доминантна идеолошка кампа (Ауербах 2009: 115). Од тог тренутка, идеје, појмови и проблеми потекли из хладноратовског културног контекста – од политичке димензије поетичких програма, преко специфичних облика издаваштва (самиздати, тамиздати итд.), до културне дипломатије и борбе идеја – постају предмет све интензивнијег интересовања књижевне критике. Ипак, оно што књижевни критичари често нису примећивали је Ауербахов увид да та два обрасца – „европско-амерички“ и „руско-бољшевички“ – колико год различито и непомирљиво изгледала, у ствари нису била толико другачија. Било је потребно да прође неколико деценија од краја Хладног рата да би њихови међусобни утицаји, прожимања и сличности постали тема књижевних и историјских студија.

Књига Брајана К. Гудмана *Неконформисти: Амерички и чешки њисци преко Гвоздене завесе* утемељена је у релативно новом, транснационалном приступу изучавању књижевности током Хладног рата. Овај приступ је у великој мери ослобођен идеолошких налага либералног тријумфализма деведесетих и раних двехиљадитих година, кад су књижевност, културу и историју Хладног рата тумачили његови сведоци и учесници, а истраживачи углавном некритички преузимали саморазумевање улоге актера. Насупрот томе, транснационални приступ настоји да превазиђе блоковску поделу као аналитички оквир и укаже на нетипична прожимања, паралеле и конфликте међу културним феноменима с обе стране Гвоздене завесе. Док се политичка дихотомија узима у обзир као конструктивна сила која утиче на развој књижевности, она се не схвата као датост, већ се њена стабилност преиспитује кроз истраживање „атипичних“ књижевних феномена.

Уз увод, пролог и епилог, основу Гудманове студије чини шест поглавља посвећених конкретним сусретима америчких и чехословачких писаца од првих послератних година до колапса европског социјализма. Појам из наслова – неконформисти – позајмљен је од Вацлава Хавела, који се њиме служио да би описао заједницу интелектуалаца која кроз књижевност пружа отпор „тоталитаризму“. Другим речима, Гудман под неконформистима подразумева конкретну групу чехословачких дисидената – писаца који у одређеној мери деле политичка и поетичка уверења – док је избор америчких аутора одређен њиховим контактима с овом дисидентском групом. У том смислу, књига је замишљена не као компаративни поглед на чехословачки и алтернативни амерички књижевни живот, већ као студија јединственог феномена транснационалног карактера. На пример, Гудман прати како су под директним утицајем чехословачких неконформиста амерички књижевни интелектуалци редефинисали појам људских права крајем седамдесетих година 20. века. Реч је о интеракцији коју аутор схвата као „иновативну комбинацију“ (*a novel fusion*), поетички и политички трећи пут.

Прво поглавље, насловљено „Човек који је нестао“ (*The Man Who Disappeared: Franz Kafka between Prague and New York*), бави се рецепцијом заједничке идентитетске фигуре у прашким и њујоршким књижевним круговима током Хладног рата – Францом Кафком. Поглавље прати формирање слике Кафке као „прототипског дисидентског аутора“ кроз компаративну анализу сукоба интерпретација у америчком и чехословачком књижевном животу. Почевши од раних, радикално левих тумачења Кафке у међуратном периоду, преко оспоравања Кафкиног дела од стране Едмунда Вилсона, његовог променљивог, али увек упитног статуса у послератној Чехословачкој, па све до антитоталитарних тумачења с којима се неконформистички писци с обе стране Гвоздене завесе идентификују, Гудман показује да Кафкин култни статус током Хладног рата ипак има већи значај од заједничког антикомунистичког осећања америчких и чехословачких дисидентских аутора. Кафка је послужио као *lingua franca* у књижевној комуникацији Американаца и Чеха током седамдесетих и осамдесетих година. Служећи се његовом параболничком и двосмисленом поетиком, писци с обе стране Гвоздене завесе настојали су да избегну једнострану политичку тумачења подстакнута хладноратовским контекстом и његовом особеном динамиком. Тај елемент тежње ка *лишјерарносџи*, који активности писаца разликује од других ангажованих интелектуалаца, Гудман демонстрира описујући стратегије формулисања књижевних поетика као одговора на политичку констелацију циркулисања знања. Ипак, показаше се да је структурална политичка функција те вишесмислености понекад била изазов не само за цензоре или историчаре књижевности, већ и саме писце.

Друго поглавље, „Иза златне завесе“ (Behind the Gold Curtain: F. O. Matthiessen on the Czechoslovak Road to Socialism), описује путовање Франсиса Ота Матисена, аутора књиге *Америчка ренесанса* (*American Renaissance: Art and Expression in the Age of Emerson and Whitman*) и популаризатора овог термина, у Чехословачку крајем четрдесетих година. Заинтересован за специфични „чехословачки пут у социјализам“, Матисен 1947. године одлази у Праг као „студент у професорској одори“ да одржи циклус предавања о алтернативном канону (*dissenting canon*) америчке књижевности, али и да се упозна с новим обликом социјализма у изградњи, схваћеног као продужетак буржоаских слобода у економској сфери. Гудманов приказ Матисеновог боравка у Прагу нарочито је занимљив јер се бави раном фазом чехословачког социјализма, пре 1948. и потпуног презимања власти од стране Комунистичке партије. Осим описа његовог настојања да амерички књижевни канон представи као критику званичне верзије америчког начина живота, ово поглавље нуди и увид у рано формирање нове послератне генерације лево оријентисаних књижевних интелектуалаца у Чехословачкој пре него што ће се поделити у два круга, „тврдых“ и „умерених“ левичара, од којих ће многи прећи у дисидентске кругове.

Треће поглавље, „Кукавички водич кроз светску књижевност“ (The Cowards' Guide to World Literature: Josef Škvorecký's American Epigraphs), бави се скандалом у вези с првим романом Јозефа Шкворецког – *Кукавице* – али и његовом медијаторском улогом између чешке и америчке књижевности као писца, уредника и преводиоца. Гудман указује на улогу коју је Шкворецки имао у увођењу различитих поетика у оквиру социјалистичког реализма, најпре кроз привремено забрањени роман *Кукавице* (1958), а онда и кроз уредничку и преводилачку активност у политичком контексту отопљавања, тј. у периоду који је уследио након 20. конгреса КП СССР и почетка дестаљинизације. Најиновативнији аспект овог поглавља је анализа амбиције Шкворецког да кроз преводе, есеје, али и алузије и цитате у својим књижевним делима, у чехословачки културни простор уведе афроамерички „вернакуларни модернизам“. Он је то учинио најпре кроз свој лични канон, у ком фигурирају дела мање познатих аутора (уз изузетак популарног Лангстона Хјуза), попут аутобиографије Меца Мезроуа *Заиста блуз* (*Really the Blues*), и књиге Ворена Милера *Кул свет* (*The Cool World*, преведеног на чешки као *Председник крокодила*). О контингентности и сложености културног трансфера сведочи случај ове потоње, која је брзо била заборављена у Сједињеним Америчким Државама, али је у Чехословачкој (а донекле и у данашњој Чешкој) уживала култни статус. Нарочито аналитичан је Гудманов опис ангажмана Шкворецког у часопису *Светска књижевност* (*Světová literatura*), захваљујући ком је идеја „светске књижевности“ и других хибридних културних форми за-

живела у послератној чехословачкој култури. Наиме, у поглављу се демонстрира свакодневица културног трансфера, од превода, преко есеја, уводника, до темата у којима којима Шкворецки страни књижевни материјал контекстуализује на оригиналне начине кроз неоčekиване везе с локалном културом. Ипак, можда се на том примеру примећује и пропуштена прилика да се стварање хибридних форми сагледа у својој целовитости. На пример, Гудман уреднички рад Шкворецког описује као покушај да се у оквиру марксистичког дискурса *йрокријумчаре* разнолике поетичке идеје са запада, при чему се марксизам посматра као монолитно и ортодоксно ограничење, а не као равноправни чинилац хибридности. Оваква поставка, у којој се културни трансфер, али и целокупни књижевни живот у Источном блоку увек сагледава у контексту политике, као њена аберација, као активност *ујркос* систему, превиђа да је реч о хладноратовској стратегији „слободног света“ да делегитимизује другачије модернистичке пројекте. С друге стране, поетичка хибридность англофоних аутора види се као нешто што систем омогућава, али без објашњења политичке улоге и структуралне подршке Сједињених Америчких Држава неконформистима у сусрету с колегама у Источном блоку.

Четврто поглавље, „Краљевство маја“ (*The Kingdom of May: Allen Ginsberg through Springtime Prague*), бави се боравком Алена Гинзберга у Прагу 1965. године, који је кулминирао пишчевим проглашењем за краља Мајалеса (*Majáles*), прашког омладинског фестивала, и каснијом депортацијом из Чехословачке. Поглавље описује вишенедељне сусрете с истакнутим фигурама чехословачке алтернативне културне сцене у време либерализације шездесетих година, углавном реконструисане на основу сећања и записника *СИБ*-а, чехословачке тајне полиције. Осим тога, анализира се и чехословачка бит култура, настала као хибрид обликован разнородним утицајима и тумачењима од појединаца-медијатора (попут Јиржија Хајека), преко либералне интелигенције, партијског естаблишмента, који је у њој видео критику америчког начина живота, до све масовнијег омладинског покрета. Веома аналитично, Гудман демонстрира како овако формирано тумачење бит културе напослетку утиче и на самог Гинзберга. Разнородност културних и политичких утицаја на текст најјасније се рефлектује у анегдоти о дневнику који је Гинзберг водио током боравка у Прагу. Наиме, дневник је пре депортације био заплешен, преведен на чешки, а затим тек након отварања архива поново преведен на енглески (оригинал је у међувремену изгубљен) и у таквом облику дошао назад до Гинзберга. Другим речима, текст током Хладног рата није фиксиран израз, већ је резултат историје верзија, измена, цензура, аутоцензура, превода, медијалних и језичких трансфера.

Најзанимљивије, пето поглавље, „Туриста“ (*The Tourist: Philip Roth and the Writers from the Other Europe*), насловљено по кодном

имену под којим је Филип Рот био заведен у евиденцији чехословачке тајне полиције, бави се његовим боравцима и везама с дисидентским ауторима током тзв. нормализације, периода након слома Прашког пролећа. Како објашњава Гудман, управо је ово период у коме је чехословачка књижевност (скоро искључиво она писана на чешком језику) доживела међународну ренесансу. Рот оснива 1975. године Пингвинову едицију „Писци из Друге Европе“, у којој фигурирају велики писци либерално схваћене *источне* Европе: Милан Кундера, Јозеф Шкворецки, Лудвик Вацулик, Данило Киш, Ђерђ Конрад и др. У овом поглављу Гудман на најплоднији начин примењује свој приступ, износећи тезу да је серија „Друге Европе“ Ротов покушај да кроз културни трансфер створи алтернативни, „контрареалистички канон“, којим ће обезбедити контекст за нову фазу у сопственом стваралаштву. На пример, у оквиру ове едиције објављен је роман Лудвика Вацулика *Морска ђрасаг* (*Morčata*), о морским прасићима који постају заморчићи једног банкарског службеника који се с временом све бруталније поиграва с њима. Овај роман није, међутим, само прозирна алегорија, већ се опире једнозначним политичким тумачењима – да је реч о конкретној политичкој репресији у време нормализације, да је роман о ауторитарној личности, тоталитаризму итд. „Контрареалистички канон“, сачињен од дела која се опире директном реферисању на било шта изван самог текста је књижевни одговор на комплексну друштвено-политичку дихотомију у којој је настао. Према Гудману, управо је овај алтернативни канон основа Ротове стваралачке фазе која почиње средином осамдесетих новелом „Прашке оргије“, и укључује романе *Конџираживош*, *Ојерација Шајлок* и *Сабајново изоризиште*.

На самом крају поглавља Гудман напомиње да је управо подухват „Друге Европе“ помогао да се кроз књижевни језик изразе концепције људских права којима ће се служити цивилно друштво позних осамдесетих. Оно што Гудман пак не проблематизује, а што завређује пажњу, јесте политичка улога „контрареалистичког канона“ – ако су претеривања, гротеска, парадокси, елементи хорора, алогичности и сл. тумачени у јавној сфери на западу, кроз критике, есеје, новинске текстове, као алегорија стварног живота у социјализму, у том случају „контрареализам“ има политичку улогу која не превазилази, већ *наилашава* блоковску поделу. Другим речима, ако је заиста у питању „посебан књижевни сензибилитет кроз који је овај дискурс [људских права] артикулисан“, да ли је „контрареализам“, у ствари, фалсификовао свакодневицу у земљама Источног блока?

Шесто поглавље „Кроз сиву зону“ (*Across the Gray Zone: American Writers and the Czech Jazz Section*) бави се међународном подршком америчких писаца, попут Џона Апдајка и Курта Вонегата, чехословачкој музичкој организацији познатој као *Џез секција* током процеса који је вођен против њених чланова крајем осамде-

сетих година. Ово поглавље мање се бави текстовима, а више активизмом различитих културних актера у последњим годинама пред пад чехословачког социјализма. Окосницу поглавља чини проблематика „сиве зоне“, како је означаваана културна активност која није била ни званична ни дисидентска (штавише, често је оптуживана од дисидентских *имигрантских* кругова као „колаборантска“). Кроз случај *Цез секције*, која је била део званичног удружења музичара Чехословачке, поглавље прати заостравање политичких позиција, трансформисање „сиве зоне“ у отворено дисидентство, прожетост дискурса о људским правима и покрета међународне солидарности западних писаца с источноевропским колегама. Поглавље постепено открива структурално политичко јединство протагониста студије без обзира на промене у њиховом саморазумевању током година. Рецимо, Гудманов опис Нормана Подохореца и Алена Гинзберга као *чудних сабораца* (*strange bedfellows*) крајем осамдесетих заснива се искључиво на њиховом идеолошком саморазумевању, док су на нивоу структуралног деловања у Хладном рату, обојица све време на истој страни хладноратовског фронта. Комплексност коју Гудман расветљује на културно-књижевном пољу, на нивоу политичке анализе назире се тек у овом поглављу, где алудира на усклађеност активности „неконформиста“ и спољнополитичких циљева Сједињених Америчких Држава.

У „Епилогу“ (*Epilogue: Everything Goes*), аутор се дотиче утицаја циркулације књижевности током Хладног рата на формирање дискурса о људским правима као универзалној политичкој категорији која ће мобилизацијом цивилног друштва даље допринети распаду социјалистичког блока. Уз изузетке, попут Милана Кундере, већина чешких писаца које је Хладни рад прославио изгубила је свој светски књижевни статус након Плишане револуције, чиме се поставља питање у којој је мери тај статус уопште и био *књижевни*. У том смислу је индикативно да главна фигура књижевног дисидентства остаје Вацлав Хавел, чија је репутација политичког затвореника и писца-председника утврдила романтичну слику дисидентства.

Студија Брајана К. Гудмана *Неконформисти* на систематичан и минуциозан начин анализира како су књижевне поетике обликоване у контексту циркулације књижевности током Хладног рата, али и како су допринеле редефинисању хладноратовске политичке стратегије. Избором транснационалне перспективе, која истражује међуоднос две књижевности с различитих геополитичких полова, Гудман не само да нам пружа увид у интересантне књижевне појаве, већ преиспитује и уврежене стереотипе о Хладном рату и динамици између „демократског“ запада и „диктаторског“ истока. Истраживањем неочекиваних књижевних и интелектуалних утицаја и прожимања, студија утврђује темеље суптилнијег разумевања компаративног књижевног истраживања током Хладног рата, али и отвара

додатну перспективу за преиспитивање политичке улоге феномена дисидентства, пре свега кроз ревидирање надмоћне моралне и епистемолошке позиције „неконформиста“.

На крају, књига Брајана К. Гудмана је много више од покушаја да се истраже путеви књижевности током Хладног рата, јер поставља фундаментална питања књижевне историје – како се формира *литерарности*, како се мења њена перцепција у зависности од политичке констелације, како изгледа културни трансфер у заоштреним политичким околностима, и сл. Уз то, аутор показује да прича о хладноратовском циркулисању књижевности није прича о књижевности насталој „у ненормалним условима“, која је „изнад политике“ и „превазилази границе“, већ описује књижевну свакодневицу у којој је, према речима К. С. Луиса, „људска култура одувек морала да постоји у сенци нечега бескрајно важнијег од саме себе“ (Lewis 1949: 44).

ЛИТЕРАТУРА

Ауербах, Ерих. „Филологија светске књижевности“. *Филологија светске књижевности*. Превео Томислав Бекић. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Lewis, C. S. „Learning in War-Time“. *The Weight of Glory and Other Addresses*. New York: The Macmillan Company, 1949.